

Başlangıcından Harf Devrimi'ne Kadar Türkiye'de Basım ve Yayının Kısa Bir Tarihçesi

A Short History of Press and Publishing in Turkey from the Beginning till Alphabet Reform

Fatma Davulcu* ve Halil Kıpçak**

Öz

Matbaanın kullanımı, bilgi birikiminin artmasına ve uygarlıkların gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. 18. yüzyıldaki aydınlanma, 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi, 20. yüzyıldaki köklü bilimsel gelişmeler gibi insanlık tarihinin birçok önemli döneminde matbaanın oynadığı rol yadsınmaz. Son yüzyılda elektronik yayıncılıkla birlikte yazılı basım hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye'de matbaacılığın gelişmesini konu alan temel kaynak niteliğindeki eserlerin bir kısmı batı kökenlidir. Türkiye'de ise özellikle arşiv belgelerinin transkripsiyonundaki artışla birlikte ulaşılabilir belge sayısı artmıştır. Bu çalışmada basın ve yayının Osmanlı'daki başlangıcından Türkiye'deki Harf Devrimi'ne kadar olan gelişimi ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı'da Basım Tarihi; İbrahim Müteferrika; sansür; milli mücadele basını; harf devrimi; Türkiye.

Abstract

The advent of printing press brought about a significant improvement in the progressive accumulation of knowledge and advancement of civilization. The Age of Enlightenment of the 18th century, the Industrial Revolution in the 19th century, and 20th century scientific progress heavily depended on this new, effective form of writing. During the last century, with the new advanced computer technologies, printing press had a new turning point. Some of the first hand literature about the early development of Turkish printing press is originated from the West. The number of accessible documents in Turkey increased with the increase in the transcription of archived documents. The development of press and publication from the beginning of Ottoman Empire to Alphabet Reform in Turkey is addressed in this study.

Keywords: Ottoman Press History; Ibrahim Muteferrika; censorship; press during Turkish war of independence; alphabet reform; Turkey.

Giriş

Kelimeye yeryüzünde kalıcılığı getiren ve bilginin kolay, ucuz ve hızlı bir biçimde yayılmasını sağlayan matbaa, insan bilincini etkileyerek geliştiren her türlü düşüncelerini, birikimlerini basılı ortama taşıyarak yazılı bilgi kaynaklarına aktarılmasını sağlamıştır. Matbaanın ilk kez kullanılması Uzakdoğu'da başlamıştır. Modern baskı tekniğine en yakın,

* Yüksek Lisans Öğrencisi. Ankara Üniversitesi DTCF Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü: e-posta: fatma.davulcu@gmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi. Ankara Üniversitesi DTCF Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü: e-posta: halilkipcak@hotmail.com

Postgraduate Students. Ankara University Faculty of Languages, History and Geography, Information and Records Management Department.

Geliş Tarihi - Received: 29.03.2016

Kabul Tarihi - Accepted: 27.05.2016

bilinen ilk baskı, 8. yüzyılda Japonya'da yapılmış, İmparatoriçe Shotoko Budizm'in kutsal metinlerini Sanskrit dilinde Çin alfabesiyle bastırıştır. Çin'de ise ilk kez, 1041'de Pi Sheng adlı bir Çinli "ayrı ayrı harfler dökerek basma" yapmıştır. Pi Sheng porselenden harfler kullanarak, matbaanın gelişimine hız kazandırmıştır. Matbaa Çinliler'den Uygurlar'a geçmiştir. Uygurlar'ın 9. yüzyıldan itibaren baskı yaptığı bilinmektedir (Tun-Huang mağarasındaki buluntular) (Binark, 1968, s. 84). Buna karşın tipografi Doğu'da yaygın uygulamaya dönüşmemiştir. Bunda basım işi gerçekleştirilirken en azından 5 bin farklı Çin harfiyle uğraşmak zorunda kalınması etkili olmuştur. Avrupa'da ise Johann Gensfleisch Gutenberg (1394-1469), matbaayı icat ettiğinde ilk kez İncil'i basmıştır. Sonrasında ağırlıklı olarak dini nitelikte eserler basılsa da verimli bir şekilde kullanmış, özellikle halk tabakasında okuryazar sayısının artmasını sağlamıştır. Böylece Orta Çağ'dan çıkarak Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler ve devrim niteliğindeki bilimsel hareketlere öncülük eden fikir ve çalışmaların Avrupa'da yayılarak gelişmesini sağlamıştır. Gutenberg'den sonra matbaacılık kıta Avrupası'nda hızlı şekilde yayılmıştır. 1500 yılına kadar Avrupa'da 250'den fazla yerde kurulan matbaalarda yapılan 27 bin baskı sonucunda yaklaşık 13 milyon kitap basılmıştır. Bu tarihte Avrupa'nın nüfusu ise yaklaşık 100 milyondur (İskender, 2014, s.551). 1461'de Bamberg'de, 1470'de Köln, Augsburg, Nurnberg, Ulm ve Leipzig'de basımevleri açılmıştır. İtalya'da ilk matbaa 1465'te Subiaco Manastırı'nda, İngiltere'de ilk basımevi 1474 yılında Westminster'da, Amerika'da ilk basımevi 1639'da Harvard Koleji'nde, ikinci basımevi 1693'te New York'ta hizmete girmiştir (Kabacalı, 2000, s. 4).

Osmanlı'da Azınlıkların Kurduğu Matbaalar

Osmanlı coğrafyasında müslüman olmayan tebaa ile basımevlerinin gelişmeye başladığı dönemde devletin başında II. Mehmet bulunuyordu. Kendisi pozitif bilimlere önem veren, yedi dil bilen ve portresini yapması için Avrupa'dan ressam Gentile Bellini'yi getirecek kadar yeniliğe açık birisi idi. Sultanın ilme ve âlimlere verdiği destek batıdaki emsalleriyle kıyaslandığında oldukça ileri düzeyde idi (İnel, 2002, s. 684).

Osmanlı için matbaa İbrahim Müteferrika ile gelen ve Lale Devri'nde ortaya çıkan yeni bir icat değildir. Avrupa'da basımevinin yaygınlaşmaya başladığı yıllar, Osmanlı Padişahı II. Mehmet'in saltanat dönemine rastlar. Basımcılığın sarayın bilgisi dışında kalması elbette mümkün değildir. Ancak bu konuda girişim yapılmadığı ya da sakıncalı bulunup bulunmadığı noktasında netlik yoktur. İstanbul'da o yıllarda matbaa olup olmadığı net değildir. Ancak yayıncılık tarihimizde görülen ilginç oluşumlarından biri dikkate değerdir. Avrupa'dan getirilen Arap harfleriyle basılmış kitaplar başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi kentlerinde satılmıştır (Aysoy). II. Beyazıt'ın (1481-1512) ve I.Selim'in (1512-1520) saltanat dönemlerinde basımcılık işleri ile uğraşanlar için idam cezası verileceği yolunda bir ferman çıkarıldığı öne sürülmüşse de söz konusu fermanlar bugüne kadar bulunamıştır (Gerçek, 1939, ss. 17-18).

İspanya'dan 1492 yılında Osmanlı topraklarına gelen Yahudiler gelirken yanlarında matbaayı getirmişler ve ilk matbaayı açmışlardır (Galanti, 1995, s. 9). İstanbul'da açılan ilk matbaada "*İbrani Kanunnamesinin Dört Emri*" adlı eserin yanı sıra yine İbranice tevat, tefsir ve dilbilgisi kitapları basıldığı görülmektedir. 1490 yılında da Joseph Ben Goriom'un "*İbrani Tarihi*" adlı eserinin basıldığı ifade edilmektedir (Tuğlacı, 1991, s. 49; Yılmaz, 2001, s. 437). Yine bu kaynakta 1481-1512 yılları arasında İstanbul ve Selanik'te toplam 50 kitap basıldığı ve çoğunun ilk sayfasında "Sultan II. Bayezid'in saltanatının gölgesi altında" ve "Sultan I. Selim'in saltanatının gölgesi altında" anlamlarına gelen cümleler bulunduğu belirtilmektedir (Akbulut, 2002, s. 1640).

1588'de III. Murat tarafından Bratoon ve Orazio Bandini adlı iki tüccara dışarda Türk harfleriyle kitap bastırıp bunları gümrük rüsumundan bağışık olarak Osmanlı sınırları içinde

satma iznini içeren bir ferman verilmiş ve ilk olarak 1594'te "Tahriri'l- Usulü'l Öklides" bastırılıp İstanbul'a getirilmiştir. Söz konusu kitabın başında, III. Murat'ın Osmanlı ülkesinde eşya ve Arapça Farsça, Türkçe kitaplar satan yabancı tüccarlara mani olunmamasına dair fermanı yer almıştır (Kabacalı, 2000, s. 13). Avrupa'dan İslam coğrafyasına giren bir bölümü Arap harfleriyle basılmış pek çok eser, 18.yy itibari ile yalnızca matbaanın kurulduğu başkent İstanbul'u kapsayan Anadolu coğrafyasında değil imparatorluğa bağlı eyaletlerde de yayılmıştır. İstanbul'daki Müteferrika Matbası'nın kurulduğu döneme paralel olarak Arapça kitaplar 1734'te Lübnan'da basılmaya başlanmıştır. Yine 1822-1842 yılları arasında Mısır'da 243 kitap yayınlanmıştır (Aqeel, 2009, s. 12).

1567'de Topkapı'nın Kefeli Mahallesi'ndeki Surp Nigoğayos Kilisesi'ndeki ilk Ermeni matbaasını kuran Apkar Tıbir, 1567-1569 arasında 5 kitap basmıştır (Tuğlacı, 1991, s. 49). Sarkis Tıbir ve oğlu Mardiros Sarkisyan ile torunları ise 1701-1758 arasında kendi matbaalarında 38 kitap basmışlardır ilk resimli Ermeni İncili 1705 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Yohannes Muhentisean ve Polos Arapyan Ermeni ve Türk Matbaacılığına önemli katkılarda bulunmuşlardır (Kabacalı, 2000, s. 101).

1627'de Rahip Nikodemos Metaksas ilk Rum matbaasını Londra'dan satın aldığı ve Ortodoks Patriği, İngiltere ve Hollanda elçilerinin yardımıyla İstanbul'a getirttiği matbaa araç-gereçleriyle kurmuştur. Basılan ilk kitabın adı "*Court Traité Contre les Juifs*" (*Museviler Aleyhine Bir Risale*)'dir. Bir yıl sonra bir ayaklanma esnasında matbaa zarar görüp kapanmıştır. Sonraki yıllarda kurulan Rum-Ortodoks matbaaları tam kapasite çalışıp Rumlar için çok fazla dini kitabı basmıştır (Kabacalı, 2000, s. 12).

1494-1729 yılları arasında, azınlıklar ve yabancı misyonluklar tarafından Osmanlı topraklarında kurulan basımevleri sayısının 37'yi bulduğu sanılmaktadır. Ancak bu dönemde, hiçbir basımevinde Türkçe baskı yapılmamıştır.

İlk Türk Matbaası ve Basılan İlk Eserler

Osmanlı'da Lale Devri (1718-1730) olarak bilinen dönem, yeniliklere olumlu bakan III. Ahmet'in saltanat yıllarıdır. Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından, batı ile ilişkilerini geliştirmek adına çeşitli ülkelere elçiler gönderilip elçilerden askeri, diplomatik ve teknik yeniliklere ilişkin raporlar istenmiştir. Bu doğrultuda 1721'de Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'ye verilen görevler arasında Fransa'da bayındırlık ve eğitim araçlarından iyi şekilde öğrenilip uygulanabilecek olanların bildirilmesi de vardır.

1670 yılında Macaristan'da dünyaya gelen İbrahim Müteferrika, 1694 yılında Osmanlı ülkesine gelip kendini devlet hizmetine adanmış, Müslüman olduktan sonra devlet içinde önemli görevlerde bulunmuştur. İlimi alanda yaptığı çalışmalar dikkate değerdir. Cihannüma'ya yazdığı zeyl ile eklediği yeni haritaların yanı sıra "*Jacques Cellarius'un Atlas Coellestis*"i Türkçeye çevirmiştir (Şeşen, 2002, s. 336).

Aynı dönemde Damat İbrahim Paşa kütüphane ve kitap sayısını arttırdığı gibi bir çeviri kurulu oluşturmuş ve bu süreçte doğru kaynaklı kimi eserler Türkçeye çevrilmiştir (Akbulut, 2002, s.1638). İbrahim Müteferrika matbaa kurma hazırlıklarına 1719'da başlamış ve bir Marmara haritası basmıştır. Hazırlıklar devam ederken matbaanın faydalarını anlatan "*Vesiletü't-tıbaa*" adlı bir raporu Damat İbrahim Paşa'ya sunmuştur (Gerçek, 1939, s. 50). Müteferrika matbaanın faydalarını 10 madde şeklinde sıralamıştır (Altuntek, 1993, s. 195; Ersoy, 1959, s. 33). Daha sonra Şeyhülislam Abdullah Efendi'den fetva alınıp Temmuz 1727'de fermanın çıkması ile Kur'an-ı Kerim, fıkıh, hadis, tefsir ve kelam gibi kitaplar dışında diğer eserlerin basılmasına izin verilmiştir (Kabacalı, 2000, s. 19). Matbaada basılan ilk kitap "*Vankulu Lugatı*"dır. Başında padişahın izin fermanı, şeyhülislamın fetvası, kadı ve ulemanın övgüleri ile Vesiletü'l Tıbaa'ya yer verdiği bu eser 500 adet basılmış ve kitapların

tamamı satılmıştır (Ersoy, 1959, s. 7). İbrahim Müteferrika kurduğu matbaasında yaşamı boyunca toplam 17 ayrı kitap basmıştır: 11'i tarih 3'ü dil ve sözlük, biri mıknaatı, biri coğrafya ve biri de toplumsal eleştiri konuludur (Sabev, 2006, s. 180; Ata, 2015, s. 234). Müteferrika neşriyat programında Lale Devri (1718-1730)'ne hâkim olan atmosferi de kullanmıştır. Bu devirde entelektüel çalışmalar ön plana çıkmıştır. İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra yakın dönemde erişilen tereke defterinden anlaşıldığı üzere ilk Osmanlı baskılarının satışı biraz ağır ve zor olmuştur (Sabev, 2006, s. 227). Matbaada basılan 9700 adet kitabın 6724'ü satılmış, 2976'sı satılmamıştır.

O zamanki Osmanlı kitap piyasasında var olan kitap çoğaltma geleneğinde yazma eserler önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca İstanbul'da en ünlü matbaacı Yahudi Yona'nın ilk Türk Matbaası'nda baş dizgici olarak çalışmış olması matbaada teknik eleman açığının olduğunun bir belirtisidir. Üstelik bu kitaplar, konu açısından ele alındığında pozitif bilimlerin büyük ölçüde terk edilip dini ilimlere ağırlık verildiği ve eğitimin nisbeten yozlaşmaya başladığı bir dönemde, geniş bir okur kitlesi oluşturan medrese öğrencilerinin işine yaramamıştır. Çünkü onlar, dini konudaki eserleri el yazması olarak temin etmeye devam etmektedirler. Dini konulu eserler de matbaada basılmamaktadır (Berkes, 2002, s. 61).

Matbaanın Osmanlı'ya gecikmeli gelmesinin sebeplerinin dışında ilk Osmanlı matbaasının çok başarılı olamaması da tartışma konusu olmuştur. Osmanlı'da matbaanın başarılı olabilmesi için teknolojik gelişmenin var olması, geniş bir okur kitlesinin varlığı ve yeterli miktarda kâğıt üretimi gibi üç temel şart vardır (Berkes, 2002, s. 61).

Osmanlı'da matbaanın başlangıcında, onu geliştirecek teknolojik yeterliliğin olmadığından göstergelerinden biri yukarıda da sözü edilen teknik eleman eksikliğidir. Bir diğer konu, Müteferrika'nın matbaasında son kitabını bastığı 1742'de Lehistan'dan kâğıt uzmanları istenmesi muhtemelen o dönemde ülkede kâğıt bulmanın zorluğunu göstermektedir. Ayrıca ilk kitapların fiyatları da çok yüksektir (Önal, 2006, s. 22). Eğer İbrahim Müteferrika bastığı kitapların bir dermesini almaya kalksa 50 akçelik gündeliği ile 545 gün çalışması gerekmektedir. *Vankulu Sözlüğü*'nü öğrencilerin satın alabilmesi için 35 kuruşluk değer biçilmiştir. O sırada 35 kuruş 10 altına karşılık gelmektedir. O zamanda 2 cilt esere 10 altın verecek gücü olan kaç kişi vardır? (Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 76). Basılan kitapların fiyatlarının çok pahalı olmasının talebi minimum düzeyde tuttuğu muhakkaktır. Matbaa sürekli bir kâğıt birikiminden yoksun olduğu gibi matbaayı destekleyecek bir kâğıt fabrikası da yoktur. Bundan dolayıdır ki İbrahim Müteferrika Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurmayı planlamış, Lehistan'dan ustalar getirip 1744 de bu amacını gerçekleştirmişdir (Altuntek, 1993, s. 198).

Gutenberg Matbaası'ndan sonra Avrupa coğrafyasında basımcılığın büyük bir hızla yayıldığı görülür. 1500 yılına kadar kurulan toplam matbaa sayısı 1700'ü bulmuştur. Basılan eserlerin yaklaşık % 50'si aralarında kutsal kitapların da yer aldığı dinsel içerikli 40.000 civarında çeşitli kitaplardan oluşurken, %10'u yasalar ve yorumları %20'si edebi eserler, %10'u bilimsel ve %10'u da dilbilgisi, tarih, seyahat, vb. konuları içeren kitaplardır. Avrupa'da matbaanın icadından 1500 yılına kadar olan zaman içinde 13 milyon nüsha kitap basılmıştır. Dolayısıyla Müteferrika matbaasında dini kitapların basılmaması matbaanın gelişiminde bir engel olarak yorumlanabilir. Bu durum Avrupa'da %50'sini dini kitapların oluşturduğu ve özellikle halka ulaşan dini yayınların fazlalığı göz önüne alındığında Osmanlı ülkesinde benzer bir şekilde dini eserlerin basımı yapılsaydı halkın basım ve yayıncılığa, kitaba ilgisi artar mıydı sorusunu aklımıza getirmektedir (Çakır, 2004, s. 158). Dolayısıyla Müteferrika'nın tüm umut ve beklentilerine karşılık, kısıtlı basım olayı matbaanın Osmanlı toplumunda gerekli ilgiyi görmesini de engellemiştir.

Kısaca matbaanın Osmanlı'ya geç gelmesinin ve önemli bir gelişme gösterememesinin en önemli nedenleri geç kalınmış zorunlu bir ihtiyaç olarak görülmemesi, ilmi gelişmeyi sağlayacak büyük bir kolaylık olarak algılanmaması, basılan eserlerin içeriklerinin topluma

hitap etmeyişi ve genel anlamda toplumun okuma yazma alışkanlığına sahip olmamasıdır (Sakal, 1999, s. 733).

Matbaanın kapanışını ulema hoşnutsuzluğuna ve Patrona Halil İsyanı'na bağlayan kimi araştırmacıların aksine bu isyan sırasında aslında matbaaya dokunulmamıştır (Aqueel, 2009 s. 12; Ervancı ve Kiremit, 2010, s. 90). İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa ilk yayını yaptığı 1727'den kapandığı 1794'e kadar 66 yılda ancak 18 yıl çalıştırılabilmiş ve bu süre zarfında toplam baskı sayısı 27 bin kadar olan 23 kitap yayımlanabilmiştir (Kabacalı, 2000, s. 26).

1745'te yani İbrahim Müteferrika'nın ölümünden iki yıl sonra İbrahim Müteferrika'nın kalfası İbrahim Efendi ile Ahmet Efendi'ye matbaa fermanı verilmişse de ancak 1754'teki ikinci fermanın ardından matbaa çalışmaya başlamıştır. 1756'da *Vankulu Lugatı*'nin ikinci baskısı yapılmıştır. Daha sonra matbaa 1756-1783 yılları arasında uzun bir süre çalıştırılmamıştır. I. Abdülhamit'in isteği üzerine 11 Mart 1784'te Raşit Mehmet ve Vasıf Efendilere matbaayı çalıştırmaları için ferman verilmiştir (Küçükcan, s.4). Fermana göre matbaanın ilk baştaki masrafları devletçe karşılanmıştır. Matbaada çalışacak kişilerin bilgili olması beklenmekte ve kitaplara gereken özenin gösterilmesi gerektiği dile getirilmektedir. Matbaa büyük bir çabayla 1784'te 238 sayfadan oluşan "*Tarihi-i Sami Şakir* ve *Suphi*" adlı tarih kitabını basmıştır. Ancak Müteferrika'nın ölümü sonrası baskı harflerinin geçen zamana direnemeyip bozulduğu görülmüştür (Babinger, 2004, s. 38).

III. Selim döneminde (1789-1807) Mühendishane bünyesinde Matbaası/ Dar'üt-Tıbbâ, Hasköy'de ilk devlet matbaası olarak faaliyete geçmiştir. Müteferrika matbaasından kalma âlet edevat ve basılı kitaplar devlet tarafından satın alınmış olup başına Hendese Muallimi Abdurrahman Efendi getirilmiştir. 1798'de Matbaanın ilk bastığı eser Mütercim Âsım Efendi'nin Farsça Türkçe "*Burhân-ı Kaatı Sözlüğü*"dür (Nuhoğlu, 2002, s. 1653). Ayrıca askerlik ile ilgili "*Fen-i Harb*", "*Fen-ni Lağım*" ve "*Fen-ni Muhasara*" adlı eserler yayımlanmıştır.

İstanbul matbaalarında toplam basılan Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca toplam kitap sayısı 112'dir. Bu sayıya 1786-1787 yıllarında Fransız Elçiliği Matbaası'nda basılan üç adet Türkçe kitap da eklendiğinde toplam 115 adet kitabın basıldığı görülür. Bu kitapların 24'ü Müteferrika Matbaası'nda, 16'sı Mühendishane Matbaası'nda, 72'si Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır (İhsanoğlu ve Aynur, 2013, s. 230).

19. Yüzyılda Osmanlı Basımı ve Basım - Yayın

Halkı bilgilendirme amacı güden gazete ve dergilerin yayın hayatına girmeye başladığı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde birçok matbaa kurulmuş ve yoğun şekilde kullanılmıştır. Henri Cayol taş basmalığı (litografya) kullanarak yeni bir baskı tekniği geliştirmiştir (Kabacalı, 2000, s. 41). Bu teknik Osmanlı coğrafyasında da yayılmıştır.

İlk gazeteyi Fransız Büyükelçiliği 1795'te siyasi amaçlarla ve "*Bulletin de Nouvelles*" adıyla İstanbul'da çıkarmıştır. Ülke içerisinde yayımlanan gazetelere Osmanlı yönetimi başlangıçta pek ilgi göstermemiş, belli bir süre bu gazetelerin yayınlarını görmezden gelmiştir. En nihayetinde Avrupa basınında da Osmanlı ülkesine dair haber kaynağını teşkil eden bu gazeteler, Padişah II. Mahmut'un (1808-1839) dikkatini çekmiştir. Osmanlı'da köklü yenilikler gerçekleştirmek isteyen Padişah, bu gazetelerin yöneticilerine destek olmuştur.

25 Kasım 1854'te açılan litografya atölyeleri ile her türlü kitap ve risale basılmaya başlayınca, bunun devletin Tabhane kârını çok azalttığı fark edilmiş ve bundan böyle irade yani ferman ile izin verilmeksizin hiçbir şekilde kitap ve evrak basılmaması hususunda irade yayımlanmıştır (Birinci, 2006, s. 296).

Osmanlı'da yayınlanan ilk gazete 1831'den 1840 yılına değin çıkan ve tam dokuz yıl yönetimin istediği türden haberlerin yer verdiği için bir nevi devletin resmi gazetesi niteliğindeki Takvim-i Veka-i'dir. (Nalcıoğlu, 2005, s. 256). Bir diğeri İngiliz William

Churchill'e verilen imtiyazla 1840'da yarı resmi olarak çıkarılan *Ceride-i Havadis*, 21 Ekim 1860'ta yayınlanan ve ilk özel gazete *Tercüman-ı Ahval* özel girişim tarafından ve hazineden yardım almadan çıkarılmıştır (Özkorkut, 2002, ss. 72-73). *Tasvir-i Efkâr* ise *Tercüman-ı Ahval*'den ayrılarak 27 Haziran 1862'de yayınlamaya başlamıştır. Gazete Namık Kemal'in "Şark Meselesi" konulu yazısından dolayı gazetecilikten men edilmesiyle 1869 yılında 830. sayısında kapanmıştır (İskit, 1943, s. 24).

Osmanlı'da ilk dergi 6 Mart 1849'da çıkan *Vakayı-i Tibbiye* adlı dergidir. İçerik olarak tıp ve yurt dışındaki tıbbi gelişmeler ile ilgili bilgi ve tercümelere yer verilmiştir. Bir diğer dergi olan *Mecmua-i Fünun*, Osmanlı Bilim Derneği tarafından Temmuz 1862'de çıkarılmaya başlanmış olup, dönemin bilim adamları tarafından jeoloji, fizik, biyoloji, coğrafya, tarih vb. konularının yanı sıra maliye, ekonomi, felsefe ile dış ülkelerde meydana gelen olaylar hakkında da yazılar yazılmıştır. 1863'te *Ceride'yi Askeriye* ve 1864'te *Mecmua-i Askeriye*, 1865'te *Takvim-i Ticaret* yayınlanmıştır (Kabacalı, 2000, s. 69).

1865'ten sonra gazete ve dergi sayısında artış görülmektedir. 1880'li yıllardan itibaren toplumda devlet işleri, yurtseverlik, askerlik ve popüler fen konuları başta olmak üzere çeşitli alanlardaki çalışmaları okumaya yönelik ilgi ve merak oluşmaya başlamış ve halk arasında belirgin ölçüde bir okuma alışkanlığı ortaya çıkmıştır. O zamana dek "okuma alışkanlığı" genellikle sadece dini kitapların okunması anlamı taşımakta iken artık kişisel ilgiler doğrultusunda seçilen çeşitli yayınları kapsamaktadır. 1890 sonuna kadar ikiyüz civarında gazete ve dergi yayınlanmıştır. Ancak bu gazete ve dergilerin çoğu tek sayı çıkartılabilmektedir. Yılda ortalama sekiz süreli yayının çıkıp sona erdiği söylenebilir (Kabacalı, 2000, s. 70).

İlk Yasal Düzenlemeler ve Sansür

İlk başlarda yasal dayanağı olmayan basım faaliyetleri, zamanla Avrupa ülkelerindeki basım yasaları incelenerek bazı yasal düzenlemeler yapılması gereğini doğurmuştur. 1857'de çıkan "Basmahane Nizamnamesi" basımda şu kuralları getirmektedir: İstanbul'da matbaa açmak isteyenlere Meclis-i Maarif ve Zaptiye kontrolü ile Meclis'ten ve Sadrazamlık makamının uygun görmesi sonrası matbaa açabileceklerini belirten "Sened-i Mahsusa" verilecek, basılacak her türlü kitap ve risaleler Meclis-i Maarif'çe görüşülüp ülke için sakıncalı olmadığını belirten görüş bildirildiğinde basılacaktır. Aynı şekilde yabancı devletlerde bulunan matbaalar Osmanlı Devleti'nde basım yapmak istediklerinde Hariciye Nezareti'nden izin alacaklardır. Devlete zarar verecek yayınların basılması durumunda bütün yayınlar toplatılıp basımı yapanlara suçluluk derecesine göre ceza verilecektir (Çakmak, 2007, s. 206).

Onu takiben telif haklarını tanzim eden "*Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname*"de ise artık devletin matbaasında kitap bastırma mecburiyeti yani devlet tekeli kaldırılmaktadır. Aynı zamanda kayd-ı hayat şartıyla telif hakkı teminat altına alınmaktadır. Telif hakkı başkalarına devredilebilecek, ancak bu husustan Meclis-i Maarif haberdar edilecektir. Devletin bastığı kitapların telifi de yine Meclis-i Maarif aracılığıyla ödenecektir. Kitap ancak yapılan antlaşma miktarında basılacak, fazla kitap basanlar cezalandırılacaktır. Mahall-i Âliye'ye verilenlerden gerisi Takvimhane'de kalacaktır (Çakmak, 2007, s. 207).

1858'de Hariciye Nezareti'ne bağlı Matbuat Müdürlüğü kurulmuştur ve 1862'de Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Bu müdürlüğün asıl görevi Matbaa-i Amire'nin düzenli çalışmasını sağlamak ve Takvim-i Vekayi müdürünün yollayacağı Takvim-i Vekayi müsveddelerini incelemektir (Kabacalı, 1990, s. 22). 1864'te, III. Napoleon'un imparator olduktan sonra 1852'de çıkardığı Fransız Basın Yasası'ndan esinlenilerek ilk basın yasası diyebileceğimiz Matbuat Nizamnamesi yürürlüğe konmuştur. Bu kanunla birlikte gazete çıkarma izne bağlanmış, basın suçu işleyenlere verilecek cezalar belirlenmiş ve matbaanın sürekli ya da geçici olarak kapatılması öngörülmüştür (Kabacalı, 1990, s. 79).

Türk Matbaacılığının kurumsal yapısında ilk önemli değişiklik 1869'da Türk eğitim sistemini yeniden düzenlemek amacıyla çıkarılan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" dir. Bu doğrultuda 1870'te okullarla ilgili "Telif ve Tercüme Olunacak Kitaplara Dair Nizamname" yayınlanmıştır. II. Abdülhamit Dönemi kitap dergi basımı ve matbaacılıkla ilgili sıkı sınırlamalar getirmiştir. 22 Ocak 1886'da matbaacıları, kitapçıları, harf dökümcülerini ve kitap çıkaracak kişileri de kapsayacak bir nizamname yayınlanmıştır. Bu nizamnameye göre devlet matbaaları sürekli denetleyebilecektir. Ayrıca Maarif Vekaleti'nden izin almadan kimse basım yapamayacak ve basımcılar devlete sadakat-name sunacaklardır (Birinci, 2006, s. 315).

30 Kasım 1894'te yürürlüğe giren "Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname" ise II. Abdülhamid'in saltanatı süresince yürürlükte kalmıştır. Buna göre Maarif Nezareti'nden ruhsat alınmadıkça kitap basımı yasaktır. Nezaret kitaba üç ay içerisinde ruhsat verecek ya da reddedecektir. Kitabın kaç nüsha basıldığı bir beyanname ile bildirilecek ve bastırılan kişi İstanbul'da ise basılan eserin beş nüshasını İstanbul Maarif Nezareti'ne, taşrada ise taşradaki Maarif Müdürlüğü'ne gönderecektir (Demirel, 2004, s. 94).

II. Meşrutiyet'in ilk günlerindeki kargaşaya son vermek için 1909'da bir *Matbuat Kanunu* hazırlanmıştır. Basına sansür getirmemekle birlikte Bakanlar Kuruluna gazete ve dergi kapatma yetkisi veren bu kanun 1931'e kadar yürürlükte kalmıştır. Aynı süreçte 13 maddeden oluşan matbaalar kanunu da yasalaşmıştır. Yasaya göre İçişleri Bakanlığı'na beyanname veren herkes matbaa kurabilecektir. Basılan eserler için basımı yapanların ruhsat alması gerekmektedir. Basımı biten eserden iki nüsha İçişleri Bakanlığı'na göndermek zorunludur. Ayrıca dini konularda basılan eserlerin iki nüshasının Şeyhülislamlık makamına verilmesi şartı da yer almıştır. Bu koşullara uyulmazsa matbaacı para cezasına çarptırılacaktır.

1857 tarihli *Telif Nizamnamesi*'nden sonra telif haklarına dair ikinci esaslı mevzuat düzenlemesi aynı zamanda Osmanlı'da telif hukukunun yerleşmeye başladığını gösteren 1910 tarihli *Hakk-ı Telif Kanunu*'dur. Hakk-ı Telif Kanunu ile ilk kez telif hakkı kavramının tanımı yapılmıştır. Kırkiki maddeden oluşan bu kanun ile her nevi kitaplara ek olarak resim, heykel, plan, harita, mimari projeler, coğrafya ve topografyaya ait tasarımlar vb. çalışmalar gibi birçok eser koruma altına alınmıştır (Çakmak, 2007, s. 207).

Matbaanın Osmanlı Toplumuna Etkisi

1840-1850'lerde açılan rüştiye okulları öğrencileri için ders kitaplarının basılması ihtiyacı doğmuştur. Osmanlı'da eğitim ve öğretime yardımcı olacak eserler 19.yy'da yoğun şekilde matbaalarda basılmıştır. 19.yy'da batı tarzında eğitim veren rüştiyelerde okutulacak kitapların basılması Osmanlı eğitim sisteminde yeni bir dönem açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın bir kesimin yetişmesinde bu tip kitapları basan matbaanın hatırı sayılır bir işlevi vardır. 1864-1865 yılları arasında padişah buyruğu ile 92.382 adet okul kitabı basılıp belli okullara yollanmıştır. Ahmet Vefik Efendi'nin Bursa tarafını teftişi sırasında gittiği okullara dağıtılmak üzere Maarif Vekaleti'nce 99,700 kitap yollanmıştır (Kabacalı, 2000, s. 79). 1872 yılında bir bakanlar kurulu kararında İstanbul'da ve diğer illerde Matbaa-i Amire'de ve diğer matbaalarda eski ve yeni eserlerden çok sayıda basıldığı belirtilmiştir (İskit, 1939, s. 59). Okul ve kitap sayısındaki artışın doğal sonucu olarak matbaaların sayısı ve iş yükü artmıştır. 1729-1875 yılları arasında açılan matbaa sayısı 151 olarak saptanmıştır. (Baysal, 2010, s. 71). Basılan Türkçe kitap sayısı 2900'dür (Baysal, 2010, s. 69).

1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra ilk yirmi yılda, yıllık ortalama, kırk kitaba yükselmiş, buna benzer başka bir sıçramayı da 1869 yılından sonra hikâye, roman ve tiyatro türlerinin gördüğü büyük ilgi ve birçok yeni okulun açılışı ile yapabilmıştır. Söz gelimi, ilk basımı 1832'de yapılan ve sonraki yıllar okullarda da okutulan yazar Daniel Defoe imzalı Robinson Crusoe, 1859'da Münif Paşa'nın Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'den seçtiği diyaloglarla Muhaverat-ı Hikemiyye, Şinasi'nin Fransızcadan şiir tercümelemeleri, Tercüme-i Manzume ve Yusuf

Kamil Paşa'nın Telemak tercümesi yayınlanmış ve beğenilmesi üzerine hicri 1283'e kadar 4 baskı yapmıştır. Hicri 1285'de Memduh Paşa Genevieve çevirisi ile 1859'da ilk tiyatro piyesi, Şinasi'nin Şair Evlenmesi yayımlanmıştır. 1869-1875 yılları arasında yıllık ortalama yüz altmış kitap basılmıştır. 1851-1900 yılları arasında 700'den fazla roman basılmıştır. 19. yüzyılda basılmış Türkçe edebiyat yapıtlarının yüzde 25'i çeviridir. (Ayaydın, 2009, s. 184).

Sözgelimi Ahmet Mithat Efendi her türde ve konuda 200 eser sahibidir. Bu eserleri basıp yayınlamak eserlerinde halkı aydınlatmayı, bilginin ve eğitimin yaygınlaşmasını sağlamayı amaçladığı için "ilk öğretmen" olarak anılmıştır. Ebüzziya Tevfik Bey 1881'de "Matbaa-i Ebuzziya" adını verdiği bir basımevi kurup kitap dizileri yayınına girmiştir. Ebüzziya küçük boyutlu 40-100 sayfalık kitaplardan oluşan tarih, coğrafya, bilim ve fen konularında bastığı çeşitli eserlerle halkın okuma alışkanlığını geliştirmeyi amaçlamıştır (Kabacalı, 2000, s. 122).

Basımın denetim altına alınması için yapılan çabalara rağmen basılan dergi ve gazete sayısında artış olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda Muhbir, Basiret, Terakki, Diyojen, İbret, Sabah, İkda gibi birçok dergi ve gazete çıkarılmış ve toplumun bilgi birikiminin artması amaçlanmıştır. 1908'de yayınlanan Devlet Salnamesi'nde İstanbul'da kitap, dergi ve gazete basan 99 matbaa olduğu belirtilmektedir (Küçükcan, s. 10).

Milli Mücadele Basını

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı'nın yenik çıkmasından sonra ülkede özgürlükler noktasında zor bir döneme girilmiştir. Çünkü 1919'un Şubat'ında çıkan kararname her türlü basım yapılabilmesi için askeri ya da mülkiye yetkililerinden izin alma zorunluluğu getirmektedir. 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal edilmesinden sonra yasaklara işgalci devletler de katılmış, özellikle milli mücadele yanlısı olduğu ileri sürülen birçok gazeteci, aydın ve yazar tutuklanıp Malta'ya sürgüne yollanmıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşı başladığında basın, başta İstanbul gazeteleri olmak üzere, savaşı destekleyen ve Anadolu hareketine karşı çıkanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Milli mücadeleyi destekleyenler İleri, Vakit, Tasvir-i Efkâr, Akşam, İkdâm, Tercüman-ı Hakikat, Tanin, İzmir'e Doğru, Açıksöz, Arkadaş, Yeni Adana, Albayrak, Anadolu, Babalık, Dertli, Işık, Öğüt, Emel, Ahali, İstikbal, İrade-i Milliye ve Hakimiyet-i Milliye gazeteleridir. Bu dönemim en ünlü gazetecisi Sedat Simavi'dir. Yazar kendi çıkardığı Diken, Karagöz ve Gülyüz dergilerinde Milli Mücadele'ye destek veren birçok karikatürlerle Türk halkının moral gücünün yüksek tutulmasını sağlamıştır (Değirmencioglu, 2015, s. 215). Bunların karşısında olanlar ise Alemdar, Peyam-ı Sabah, Ferda, İrşat, Zafer gazeteleriyle Aydede adlı Mizah dergisidir.

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulmasından sonra Mustafa Kemal Temsil Kurulu'nun yayın organı olmak üzere "*İrade-i Milliye Gazetesi*"nin yayınlanmasını sağlamıştır. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelmesinin ardından Mustafa Kemal'in isteği üzerine 10 Ocak 1920'de *Hâkimiyet-i Milliye* yayınlanmaya başlamıştır (Kabacalı, 2000, s. 152). Böylece Anadolu'da mücadeleyi destekleyecek, davanın haklılığını dile getirecek bir basının oluşması ve güçlenmesi sağlanmıştır.

Yeni Türkiye'nin henüz filizlendiği bu dönemde, dinci ve etnik ayrılıkçı hareketlerle başlayan Şeyh Sait İsyanı ile yürürlüğe konan Takrir-i Sükûn Kanunu sıkıyönetim ortamını getirmiştir. Ayrıca sosyalist akımların da dâhil olduğu birçok basın organı ya hükümetin denetimi altına alınarak ya da kapatılarak rejim karşıtları tasfiye edilmiştir, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun oluşturduğu sıkıyönetim döneminde hükümet basını kontrol edebilmek için, 3 Mayıs 1925 tarih ve 1846 sayılı kararname ile "*Havali-i Şarkiyede İdare-i Örfiye Mıntakasında Tatbik Edilecek Sansür Talimatnamesi*"ni kabul etmiştir. Gazetesi ya da dergisi kapatılan çok sayıda yazar doğu illerindeki İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmaya başlanmıştır (Mazıcı, 1996, ss. 140-141).

Sonuç

Türklerde geçmişin birikimini gelecek nesillere aktarma olgusuna rağmen yazılı eser verme geleneğini çok sonra edinmiş olmaları tarihte onların izini sürmeyi zorlaştırmıştır. Bu durum çağdaşları olan ve iletişim kurdukları diğer milletlerin yazdığı ama ne kadarının nesnel olduğu tartışılır nitelikteki kaynaklara başvurma zorunluluğunu doğurmuştur. Kimi araştırmacılara göre Türk toplumu, sözlü edebiyat kültüründen geldiği için okumaya duyduğu ilgi diğer toplumlara kıyasla düşük seviyededir.

Osmanlı Devleti'nde özellikle eğitim daha kuruluştan itibaren önem verilen bir alandır. İlk medreseye bağlı kütüphanenin de kuruluş devri başkenti Bursa'da inşa edildiği göz önüne alınırsa devletin eğitim için daha o zamandan kitaba ve kütüphaneye önem verdiği görülmektedir. Matbaa ve basımla birlikte Osmanlı ülkesinde basılan toplamda oldukça az sayıdaki kaynağın bir yayın patlaması yaratmadığı görülmektedir. Ancak basım ve yayım aynı ölçüde gelişmemiştir. Çünkü o dönemde kâğıt ithal edilen pahalı bir üründür. Ne zamanki devletin teknolojik ilerlemeler karşısında üstünlüğünü korumasının imkânsız olduğu anlaşılmış, o noktada eksikler giderilmeye çalışılmış ancak eksiklerin miktarı ve ülke için arzettiği öncelik yüzünden kaynak yetersizliğinin de etkisi ile bu yönde gerekli ölçüde ilerleme kaydedilememiştir. Kitabın pahalılığı halk kesimine ulaşmasına engel olmuştur. Elbette bu noktada halkın okumaya pek de eğilimi olmadığı da göz ardı edilmemelidir. Aksi durumda bu noktadaki arz-talep dengesi zorlayıcı nitelikte olsaydı hiç şüphe yok ki idareciler de talebe kayıtsız kalmaz ve matbaanın ülkeye geldiği 1700'lü yıllardan çok daha önce bu ihtiyaca yönelik çalışmalar yapardı.

Yeni yetişen ve çoğu yutdışına eğitim için gidip gelmiş aydın kesimin 18 ve 19. yy'da yarattığı değişim özellikle 19.yy'da basın ve yayım hayatına hız kazandırmıştır. Osmanlı idaresinin ihtiyaca yönelik meydana getirdiği kural ve kanunlar yeni cumhuriyete giden Milli Mücadele Dönemi sürecinin de önemli bir basamağını oluşturmuştur.

Kaynakça

- Akbulut, M (2002). İbrahim Müteferrika ve ilk Türk matbaası. *Türkler içinde* (C.14. ss. 919-926). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ata, B. (Ed.). (2015). *Bilim teknoloji ve sosyal değişim* (6. bs.). Ankara: Pegem.
- Altuntek, S. (1993). İlk Türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 191-204.
- Aqueel, M. (2009). Commencement of printing in the muslim world: A view of impact on Ulamaat early phase of islamic moderate trends. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2 (2), 10-21.
- Ayaydın, G.Ö. (2009). *19. Yüzyılda Osmanlı toplumu ve basılı Türkçe edebiyatı: Etkileşimler, değişimler, çeşitlilik*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.
- Aysoy, M. *Batılı bilgi ve teknik transferi açısından Osmanlı modernleşmesi*. Erişim adresi: <http://www.bilecik.edu.tr/fenedebiyat-ftp/COGRAFYA%20BOLUMU/LISANS%20PROGRAMI/wep%20turk%C3%BDye%20ekonom%C3%BDk%20co%C3%B0rafyas%C3%BD/bat%C3%BD1%C3%BD%20bilgi%20ve%20teknik%20transfer%20a%C3%A7%C3%BDs%C3%BDndan%20osmanl%C3%BD%20modernle%C3%BEmesi.pdf>
- Baysal, J. (2010). *Müteferrika'dan I. Meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar*. İstanbul: Hiper Link.
- Babinger, F. (2004). *Müteferrika ve Osmanlı matbaası*. (N. Kuran Burçoğlu ve M. Kiel, Çev. ve Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Binark, İ. (1968). Türk kültür ve medeniyetinin bir buluşu olan matbaacılığın tarihçesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 17(2), 83-90.
- Birinci, A. (2006). Osmanlı devletinde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine medhal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), 291-349.

- Çakır, İ. (2004). Müteferrika Matbaası'nın düşündürdükleri ve Avrupa'da basımcılığın etkileri: Gelecek için geçmişi anlamak. *Bilgi Dünyası*, 5 (2), 153-167.
- Çakmak, D. (2007). Osmanlı telif hukuku ile ilgili mevzuat. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 Bahar, 191-234.
- Değirmencioglu, G. (2015). Milli mücadele dönemi'nde mizah basını: "Gülyüz" mizah gazetesinde yayımlanan karikatürlerin içerikleri üzerine bir inceleme. *Global Media Journal TR Edition*, 6 (11), 202-219.
- Demirel, F. (2004). Osmanlı'da kitap basımının denetimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11(22). 89-104.
- Ersoy, O. (1959). *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Ankara: Güven Basımevi.
- Ervancı, H. M. ve Kiremit, İ. (2010). Lale dönemi ve Patrona Halil isyanı üzerine yeni değerlendirmeler. *Tarih Okulu*, 8, 79-93.
- Galanti, A. (1995). *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Gözlem.
- Gerçek, S. N. (1939). *Türk matbaacılığı*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- İhsanoğlu, E., ve Aynur, H. (2003). Yazmadan basmaya geçiş: Osmanlı basma kitap geleneğinin doğuşu (1729-1848). *Osmanlı Araştırmaları içinde* (C. 22. ss. 220-255). İstanbul: İSAM.
- İnel, B. (2002). Fatih, Bellini ve portre sanatı üzerine. *Türkler içinde* (Cilt 15. ss. 684-696). Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- İskit, S. (1943). *Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları*. Ankara: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü.
- İskit, S. (1939). *Türkiye'de neşriyat harekâtlarına bir bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- İskender, H. (2014). Matbaanın icadından sonra Avrupa'da okuma kültürünün değişimi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9 (8), 552-553.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa basın ve yayın*. İstanbul: Literatür.
- Kabacalı, A. (1990). *Türkiye'de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Küçükcan, B. (n.d.) *Matbaanın serüveni*. Erişim adresi: <http://eprints.rclis.org/8770/1/BerrinKucukcan.pdf>
- Mazıcı, N. (1996). 1930'a kadar basının durumu ve 1931 matbuat kanunu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 5 (18), 131-154.
- Nalciğolu, B. U. (2005). Tanzimat dönemi Türk gazeteciliği ve Türk basımının ilkleri. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (4), 253-267.
- Nuhoğlu, H. (2002). Osmanlı matbaacılığı. *Türkler içinde* (Cilt 14, s. 927-932). Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Önal, H. İ. (2006). Türkiye'de basımcılık ve yayıncılığın bilgi hizmetlerine etkisi: Tarihsel araştırma. *Bilgi Dünyası*, 7 (1), 1-22.
- Özkorkut, N. Ü. (2002). Basın özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki görünümü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51 (3), 27-49.
- Sabev, O. (2006). *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sakal, F. (1999) Osmanlı ailesinde kitap. *Osmanlı içinde* (Cilt 11. ss. 732-738). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şeşen, R. (2002). Osmanlı ilmi, Osmanlıların ilimlere yaklaşımı. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, (37), 332-347.
- Tuğlacı, P. (1991). Ermenilerin Türk matbaacılığına katkısı. *Tarih ve Toplum*, 15(2), 48-56.
- Türk Kütüphaneciler Derneği. (1979). *Basım ve yayıncılığımızın 250. yılı bilimsel toplantısı*. 10-11 Aralık 1979, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Yılmaz, M. (2001). Osmanlı hükümeti tarafından ilk kurulan matbaa ve bunun neşriyatı. *Türk Kütüphaneciliği*, 15 (4), 436-442.